

КОНЦЕПТЪТ *ГРЯХ* В ЕЗИКА НА НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Ваня Мичева

Резюме. В тази студия са разгледани семантичните и езиковите реализации на концепта **грях** в историята на българския книжовен език. Анализирани са езиковите факти от старобългарските класически паметници и от новобългарските дамаскини. Представен е концептът **грях** в дамаскините текстове и в българската култура, както и връзката му с християнски и митологични представи.

Abstract. The semantic and verbal realizations of the concept **sin** in the history of Bulgarian literary language are examined in this academic paper. The linguistic facts of old Bulgarian manuscripts and new Bulgarian damaskins are used. The concept **sin** in damaskins' texts and Bulgarian culture and its relation to Christian and mythological ideas are analyzed.

Keywords: verbal realizations of cultural concept, cultural paradigm, language and culture.

Книжовният български език на народна основа от XVII в. представя езика и културните нагласи на българите през един особено важен период от историята ни. В края на XVII в. може с право да се говори за Предвъзраждане, което с промените в мисловните и ценностните представи на интелигенцията подготвя Българското възраждане. Процесите в духовността се отразяват най-вече в лексиката на езика, а именно тя е обект на научен анализ в това проучване.

Новобългарските дамаскини са уникален феномен в историята на българската литература, защото са написани на говорим български език. За първи път след Кирило-Методиевата епоха през IX–XI в. се възстановява връзката говорим – книжовен език. Така българската книжнина се приобщава към общоевропейския процес на демократизация на писмените езици. В Тихонравовия дамаскин и другите текстове от този тип (според класацията на Е. Дьо-

мина (Дьомина 1968)) е засвидетелстван живият български език от края на XVII в., обогатен с книжовна лексика и начини на изказ. Този език с преките, преносните и образните значения на думите, с устойчивите и фразеологичните словосъчетания показва в най-голяма степен как се съчетават няколко културни парадигми – следи от предхристиянска, християнска и предвъзрожденска. Следователно проучването на лексиката на книжовния език на народна основа от XVII в. има голямо значение за историята и на българската култура, и на българския език.

Според най-компетентните изследователи новобългарските дамаскини имат важна роля в пробуждането на българския дух не само с говоримия си език, но и с цялостното преосмисляне на включените в тях текстове. Н. Драгова говори за битовизиране, предметяване и фолклоризиране на текста на Житието на св. Петка (Драгова 1985: 85–101). Целта на съзнателната преработка на Евтимиевия текст според авторката е приспособяването му към новата епоха и към новия тип слушатели, за които не е достатъчно текстът да се трансформира на говорим език, а трябва да се трансформират и редица художествени стереотипи. Е. Мирчева смята, че в някои случаи става дума за адаптация, която обхваща преди всичко осъвременяването на езика, но по-често се извършва преработка на текста: „Преработката се проявява под различна форма и различни варианти... На преработване са подложени и оригиналните Дамаскинови слова от архаичния превод, и недамаскиновите... В светлината на цялостния литературен процес на новобългарските дамаскини трябва да се гледа не само като на паметници, забележителни с характера на книжовния си език, а и като на ново литературно явление“ (Мирчева 2001: 64, 68). Е. Дьомина въвежда термина **книжовен език на народна основа** и изследва съчетаването на традиционни и народни елементи в него като част от общобалканския процес на възраждане и просвещение (Дьомина 1985). Според нея новобългарските дамаскини от първи и втори тип „переписваха и подвържаха изменения в полном своем составе как единое целое... Оно имеет принципиальное значение для понимания особенностей языка старших новоболгарских дамаскинов, претерпевших однотипные изменения на протяжении всех входящих в них статей устойчивого состава, независимо от их первоначального происхождения“ (Дьомина 1968: 226). Текстологичните проучвания на Е. Дьомина и Е. Мирчева конкретизират заключенията на Д. С. Лихачов за същността на сборниците в средновековната литература, които той определя като отделен „обедняващ жанр“. Авторът разглежда включването на всяко произведение в сборника като приспособяване към „обедняващия жанр“ (Лихачов 1987). Е. Кочева определя семантичните иновации в новобългарските дамаскини като процес на интелектуализация (Кочева 1992).

Проучванията показват, че дамаскинарите отговарят на изискванията на епохата да създават достъпни за повече хора произведения, които да увеличават кръга от просветените българи и да разширяват светогледа на четящите и слушащите. Анализът на лексикалните реализации на лингвокултурния кон-

цепт **грях** дава възможност да се видят тези процеси. Тази студия се опира на резултатите от досегашните историко-текстологични разработки и споделя изводите за цялостния и единен облик на текста в новобългарските дамаскини от първи тип, независимо от произхода на съставлящите ги слова. Това ми дава основание да разглеждам езика им като отделен феномен в развитието на българската книжнина, който кодира по особен начин културните концепти. Безспорно в това отношение използвам опита на лингвокултурологичните проучвания на традиционната култура (Китанова 2010, Витанова 2012, Павлова 2006) и на старобългарската литература (Смядовски 2003, Цибранска-Костова 2011).

В работата се използва определението на В. А. Маслова за концепт: „Концепт – это семантическое образование, отмеченное лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующее носителей определенной этнокультуры. Концепт, отражая этническое мировидение, маркирует этническую языковую картину мира и является кирпичиком для строительства „дома бытия“ (Маслова 2006: 47). Изследването се основава на доказаната в науката връзка между езика и културата, в резултат на която се приема, че концептуалната картина на света се кодира в езика чрез всички негови компоненти и следователно езиковите реализации на културните концепти могат да се търсят на всички равнища на езика – лексикално, морфологично, синтактично. В тази студия се анализират предимно фактите от лексиката, като се привеждат и данни за синтактичния строеж и типовете номинация.

В проучването се прилага лингвокултурният подход към материала, според който лингвокултурните концепти се реализират в езика чрез един основен представител – название на концепта – и поредица синоними, които оформят ядрото и приядрената зона, както и някои лексеми, които имат по-свободна връзка с концепта и принадлежат към периферията. Поради естеството на проучваните паметници се съчетават диахронният метод, методът на лингвистичната семантика и методът на контекстуалния анализ. Целта на статията е да се установят езиковите реализации на лингвокултурния концепт **грях**, корелациите с други значими концепти като **зло**, **неправда**, **кривда** и противопоставянията с **добро**, **правда**.

Материалът е ексцерпиран от Тихонравовия дамаскин по изданието на Е. Дьомина, тъй като този ръкопис е представителен за новобългарските дамаскини от първи тип (Дьомина 1971). При цитирането не се привеждат надредните знаци, понеже не носят допълнителна информация с оглед на избраната проблематика.

Според едно изследване лингвокултурните концепти **добро** и **зло** в старобългарския книжовен език се свързват с християнската представа за праведност и греховност (Мичева 2012). Християнската парадигма е господстваща в българската духовност почти десет века – от покръстването на българите при княз Борис през 864 г. до разцвета на Българското възрождане през втората

половина на XIX в. Следователно напълно естествено е християнските норми да определят светогледа. Семантичната опозиция **сакрално – профанно** е основна за всички етноси (Елиаде 1998). Според В. Иванов и В. Топоров тя обобщава другите противопоставяния в официалната религиозна система на древните славяни (Иванов, Топоров 1965: 180). Авторите не споменават опозицията **добро – зло** вероятно защото тя добива голямо значение именно при преминаването от политеизъм към монотеизъм. Християнството превръща зависимия от много божества природен човек в отговорен за делата си пред един-единствен, но много силен и могъщ Бог, като делата на човека се преценяват от гледна точка на **доброто и злото**. Идеята за **греха** и греховността на човешкия род и възможността за покаяние и опрощаване на греховете също е християнска. Етичните норми на човешкото поведение в предхристиянската славянска религия се регламентират от анропоморфните същества *Правда* и *Кривда*, които битуват и във фолклора (Иванов, Топоров 1965: 97, 189). Според българските учени *Правда* и *Кривда* принадлежат към четвъртото равнище на религиозната система на българските славяни, като по-късно се отдалечават от сакралното и се превръщат в персонификации на доброто и злото (Българска митология 1994: 282, 297). Следи от политеистичните вярвания се откриват и в текста на новобългарските дамаскини, но доминира християнската парадигма.

Според християнската концепция за човешкия род той е изначално грешен поради първородния грях на Адам, който не изпълнява единствената забрана на Бога да не яде от дървото на познанието на добро и зло в едемската градина (Библия 1998: Битие гл. 2 и 3). В текста на новобългарските дамаскини се подчертава, че Адамовият грях е дело на самия него: не на жена му, не на змията, не на Дявола.

адамъ ... затова бы испъденъ ѿ раи. никон мѡ не бы кривъ, и никон го не испъди. ами самъси ѿ свои грѣхъ испъди се 33.246, сравни 38.286.

След изпъждането на Адам и Ева от рая греховността се отъждествява с езичеството. Векове наред народите живеят в „тъма греховита“ („тъма греховна“) на политеизма. Така са описани те в Словото за Рождество Христово от Дамаскин Студит: така и езъците что бѣхъ помрачени ѿ много грѣхове 33.241, сравни 5.306. А Христос е представен като праведно слънце, което ще разсее мрака и злото, защото той единствен, макар че приема човешки образ, е безгрешен.

и слѣзе на зѣмля, и плътъ пріе ѿ стѣые бѣе що е двѣца мѡіа. и бѣ съвршѣнь ѡлкѣ, като и ные. шкѣбнь тѣкъмо грѣхъ немаше 9.62, сравни 15.132.

Идването на Христос според християнската културна парадигма е свързано с нов съдържателен момент в осмислянето на лингвокултурния концепт **грях**. Богочовекът Иисус дава възможност на човешкия род да се отърси от греховете си, като приеме вярата в Светата Троица и спазва християнските норми за безгреховно поведение. В християнската ера от развитието на чо-

текст се съчетават по две от тези лексеми, като по този начин плеонастично се изтъква значимостта на човешките недостатъци.

БЕКІЕ НЕ МОЖЕМ ДА ТРЪПИМ ꙗко грѣшнѣх ѿцѣи беззаконство и неправды 32.225; съгрѣшенїе и беззаконїе 9.74б; в беззаконїе ... и на грѣх 2.11б; беззаконство и грѣхове 9.75.

Еднократно е засвидетелствана и лексемата *кривда* със значение ‘зло, неправда’, в другите две употреби *кривда* не може да се смята за синоним на *грѣх*. Важно е да се изтъкне, че в новобългарските дамаскини е съхранено това название, свързано с древната славянска религиозна система, докато в старобългарските класически произведения не е засвидетелствано. Макар че не назовава сакрално същество, лексемата се съотнася с преценката на делата на антихрист от гледна точка на религиозния морал. В своето първоначално битие той не обича кривдата и точно затова хората го издигат за свой цар преди второто пришествие на Христос.

и сѣкмиѡ ще да се поклонѣ, и мирѣ ще да стрѣва междѡ людїете. и кривда не ще да окъчѣ 18.187.

В дамаскините от края на XVII в. се откриват и много конкретни реализации на концепта **грѣх**, които уточняват човешките прегрешения и ги правят по-лесно преодолими. В текста на Библията сред десетте божии заповеди, които Господ предава на Моисей, само две са свързани с телесните нужди и желания: „Не прелюбодействай!“ и „Не пожелавай жената на ближния си!“ (Библия 1998: Изход гл. 20.14, 17; Второзаконие гл. 5.18, 21). В книга Левит, гл. 20 се коментират сексуалните грехове: който легне с бащината си жена, със снаха си, с майка си, дъщеря си или сестра си, както и с жената на ближния си, трябва да бъде умъртвен, изгорен с огън, убит пред очите на народа си; ако някой легне с майчината си сестра, с бащината си сестра, със стрината си или братовата си жена, да бъде наказан с безплодие; смърт очаква и този, който е съгрешил с мъж като с жена или с добитък (Библия 1998: 133, 134). Очевидно е, че този текст отразява един по-стар етап от развитието на човешката цивилизация, когато промискуитетът все още не е напълно изкоренен. С течение на времето част от тези изисквания губят своята актуалност. В книжовния език на народна основа от XVII в. телесните грехове са подробно описани с оглед на една нова реалност: много ядене и пиене (11.106), ядене на месо по време на пост (18.198), пиянство (20.208б, 11.108, 1.5), полов живот (31.222б), хомосексуалност и содомия (1.76).

кога бѣзѣ мѣра гадемь, и безѣ скопось прием коа полѣза имаме и кое добро. ницѣ тѣкѣмо провала на тѣлото нѣы. и грѣх велик налагаме на дѣшѣта си 11.106;

ами има тѣка ѿцѣи междѡ нас, та са н блго гале н месо. а нѣ да постѣтъ като е зарѣчано 18.198;

защо беззаконно пїанство ѡмь погѣбѣва и лѣдостѣ стрѣва, и людїе въ грѣх налѣкѣрѣ 20.208б ; защо е пїанство мѡнка и корень на сичѣките грѣхове 11.108

заради това ѱюван и пази се и ѱ пѱан'ство. зацо и това се сн'кша съсъ теж'кыте гр'кхвѣ 1.5;

и на срдцето си гн'бвѣ и каразь да не дрѣжимѣ. и на снагъта безъ гр'кхъ ѱн-
тота 31.222б; зацо кѣр'валъкъ цото ѣ на мѣж'ко и на добит'къ. та ѣ наи гол'ѣмо
безаконїѣ, повѣкѣ ѱ сн'кыте гр'кхвѣ. тѣк'мо съсъ свою женѣ нема гр'кх, ами и
тѣа съсъ вр'ѣмѣ 1.7б.

Коментарът на телесните грехове е максимално достъпен за възприемателите на текста. На лексикално равнище се откриват поредица от разговорни изрази и словосъчетания като: *без скопос, налагам на душата си, ум погубвам, в грях намярям, караз дрѣжа, с време*. Типични за книжовния език на народна основа от XVII в. са диалектните думи: *курвалък, караз, скопос*. Нарушението на християнските норми е обяснено с оглед на представите и ценностите на обикновените хора: *благо яле, без мяра ядем, без скопос пием, курвалък на мѣжко и на добитък*. Така разпознаването и избягването на греховете е възможно в по-голяма степен. На синтактично равнище книжовниците се стремят да използват средства, с които да предизвикат въпроси в съзнанието на слушащите и четящите, да предложат противоположни модели на осмисляне и да ги мотивират да действат: риторични въпроси като: *коя полза имаме и кое добро*; изречения с ограничително противопоставяне със съюза *ами* в 1.7б, със заместително противопоставяне с *тѣкмо* в 11.106б и със съпоставяне със съюза *а* в 18.198; повелителни изречения в 1.5 (вж. по-подробно Мичева 2013: 109–202). Категорично е приобщаването на телесните прегрешения към най-големите човешки недостатъци с изразите: *грях велик, майка и корен на сичките грехове, повеке от сичките грехове, смяша се с тежките грехове*. Засвидетелствани са и други названия на телесните грехове: *обядение* (1.8, 31.220б), *чрѣвообядение* (19.207б), *винопийство* (11.106, 20.209, 20.209б), *блуд* (11.107б, 13.125, 17.168б, 33.235, 33.246, 34.254б, 38.294), *крѣвомѣшьство* (32.224), *прѣлюбодѣство* (33.246), които са част от книжовната лексика, съхранена в дамаскините поради своята разбираемост. Следователно в езика на новобългарските дамаскини съобразяването с нуждите на тялото се представя като значително нарушение на етичните императиви на християнството, за което се говори свободно и подробно, за да бъде надмогнато.

Според християнското учение враждата и убийството са големи грехове, които нарушават социалния ред в човешкия свят и установената от Всевишния хармония в божия свят. В старобългарските евангелия е предаден текстът за проповедта на Исус в Галилея, в която Божият син утвърждава тезата, че не само убийството, но и гневът, ненавистта са грехове (вж. Мариинско евангелие Мт 5.21–26). На старозаветното: „Обичай ближния си и мрази врага си“ Исус противопоставя: „Обичайте враговете си; благославяйте ония, които ви проклинат; добро правете на ония, които ви мразят“ (вж. Мариинско евангелие Мт 5.43–47). В Тихонравовия дамаскин в Словото за десетте божии заповеди се разяснява точно това изискване, като подробно

се описват възможностите да се преодолее греховното поведение на омраза и отхвърляне.

И петое заръчаніе божіе. дето да не прибѣишь нѣкого, ни хрестіанина, нито друга вѣра. ни другого нѣкого. нъ ни ти да имаш дѣшманинлъкъ, и каразь съсь нѣкого хрестіанина. зацо и това е каквото и да оубѣишь ѱлѣа 1.5б;

ѱе ако любитѣ които въи любит, коѣ фанда имате; нъ когъи любитѣ дѣшманетѣ ваши тогѣа фанда много имате ѱ ба 1.5б;

макаръ и да не си прѣгрѣшилъ дѣшманинъ твоенъ тѣи. нъ пакъ тѣи сторуи нѣмъ метаніе. и имаш прощеніе 1.б;

ако е гладенъ дѣшманинъ твои а ти го нахрани. ако ли е жъден напои го 1.б.

В семантично отношение иновациите са: 1. Конкретизира се обектът на враждебността с оглед на неговото вероизповедание: „нито християнин, нито от друга вяра“. 2. Омразата се отъждествява с убийството. На езиково равнище промените са значителни. Последователно греховното социално поведение се назовава с думи от корена душман-: *душманлъкъ* (1 път), *душманинлъкъ* (1 път), *душманенлъкъ* (2 пъти), *душманство* (1 път), които се срещат единствено в текста на Словото за десетте божии заповеди. Лексемата *вражда* не е засвидетелствана в това слово. Общо в текста на Тихонравовия дамаскин тя е по-употребима, среща се 23 пъти в различни контексти, като често именно при изброяване на греховете (сравни: 13.125, 9.756). С по-малка честота, но отново като название на грях, се осъществява и *ненавист* (не мога вѣкъ да трѣпѣ ... хидѣтство, и кражба, и кесѣдѣство, и клеветство, и магѣство, и ненависти 32.224, сравни и 38.294). С *ненавист* и *вражда* се характеризират отношенията между хората по време на езическото според Словото за Рождество Христово (33.235). Лексемата *омраза* се открива най-вече (4 от 5 случая) в Словото за второто пришествие, като именно с нея се вербализират онези човешки прояви, които пораждаат личните конфликти и големите военни сблъсъци между хората (18.184, 18.188, 18.1976, 18.198). Авторите на дамаскиновия текст очевидно са могли да избират подходящи лексикални единици при описанието на социалните грехове. Когато интерпретират греховността преди първото и второто идване на Исус, сина Божии, те използват утвърдени в традиционния книжовен език средства: *вражда*, *ненавист*, *омраза*, *ненавидяние*. Но когато искат да предпазят християните от тези прегрешения и да ги поучат по възможно най-разбираем начин, те предпочитат турските заемки с корен *душман* и *караз*. В случая тази диалектна лексика служи за изпълнение на дидактичната функция на словото. Словообразователните варианти на съществителното с корен *душман* – с наставките -лъкъ и -ство, с разширена основа *душманин* и *душманен* и без разширена основа – свидетелстват, че в говоримия език са протичали процеси на приспособяване на заемката.

Съществителното *душманин* последователно застъпва семата ‘враг, неприятел’ в Словото за десетте божии заповеди (11 от 25 употреби), докато съществителното *враг* с общо 20 употреби не е засвидетелствано в това слово и се е специализирало да изразява допълнително и семата ‘противник в бит-

ка'. Това своеобразно разпределение на лексикалните единици доказва, че текстовете в новобългарските дамаскини са подчинени на общата концепция на своите създатели да бъдат достъпни както в смислово, така и в езиково отношение.

Физическото нараняване или унищожаване на човешки същества се осмисля като значим грях, независимо дали става дума за отдавна отминалото време на езичеството (9.64б), или за вечните и затова винаги актуални и случващи се конфликти между хората (31.217).

и ѿнзи беззаконни царь радоваше се, и уничише жертва на бѣсовете. и любѣше да гледа да се виють людѣе, и да си проливать кръвьтъ 9.64б;

а други се каратъ и съдетъ заради селище, и даватъ мито. та не можатъ да се стѣклѣтъ кои гдѣ да направи къща ами се каратъ и виатъ междѣ себѣ си 31.217.

Глаголите *убия* (1.5б, 5.31, 18.178б, 18.180), *убивам* (37.277б) и *прибия* (1.5б, 36.271б, 36.272б) са с тъждествена семантика. А съществителното *убийство* се среща в контексти, свързани с греховността на езичниците (39.29б) и на човешкия род преди второто пришествие на Божия син (18.202б, 18.204б). То участва в низходящи градации, които йерархизират греховете: *ѡбійство*, *завидѣніе*, *каразъ* 39.319; *ѡбійство*, *клеветы*, *ненавидѣніе* 32.225; *ѡбійство*, *зависть*, *насила ѡнеманіе* 33.24б – и показват корените на злото. Причините за убийствата са други социални прегрешения – завист, клевета, кражба. Чувството на злоба и неодобрение към някого поради неговите качества в Тихонравовия дамаскин се назовава със съществителните *завист* (12 пъти) и *завидѣние* (3 пъти), а действието, което това чувство предизвиква, е изразено със *завидя* (34 пъти). Завистта поражда и лъжата, и клеветата. Те се осъществяват често в едни и същи контексти:

да ѡчистишь себѣ си ѡ грѣхъвете наши. и ѡ вражда и ѡ клевета, и зависть 13.125;

грѣхъ много и лъжа ще да вѣде и зло и клевета много 18.180.

От подобен грях не са защитени и духовните лица. В Словото за вредата от осъждането отец Аммон определя като съгрешение поведението на калугерите, които оклеветават своя брат, че крие жена в килията си (3.21). В случая въздействието на разказа се изгражда върху противопоставянето истина – лъжа и съпадението между клеветата и истината. Така клеветниците се изравняват по неправедност с този, който извършва прелюбодеяние и нарушава монашеския ред. В Житието на Йоан Златоуст противниците му го осъждат несправедливо и написват писмо до царя с клевети и обвинения, което е окачествено като грях. Лъжите на Йоановите врагове са наречени *кривда* (12.115) и *кривина* (12.116). Тези две лексеми не се срещат в старобългарските класически произведения, откриват се в по-късни преписи, но само със значение 'неправда, лоша постъпка'. Като номинации на лъжата те се появяват в книжовния език на народна основа от XVII в., тъй като именно в традиционната култура и диалектите с думи от корена -крив- се назовават

лъжливи постъпки, недъгави хора, нечисти периоди от време (вж. по-подробно Мичева-Пейчева 2013: 111–114). Еднократно са засвидетелствани още три лексеми от корена -клевет-: *оклеветание* (15.148), *оклеветуване* (1.8) и *клеветство* (32.224), които са образувани по модели, утвърдени в книжовния език. Налице е убедителен пример за „успешна медиация“ (по термина на Т. Цивян (Цивьян 1979)) на народни и книжовни езикови средства.

Лъжата е част от още един голям грях, споменат от Исус в Евангелието на Матей гл. 19.18, Евангелието от Марко гл. 10.19 и Евангелието от Лука гл. 18.20: лъжесвидетелството. В старобългарския език той се назовава чрез композиция със сложните думи: *лъжесъвѣдѣтельство*, *лъжесъвѣдѣтельствовати*, *лъжипослoушѣствовати* и чрез лексикално-синтактична номинация със словосъчетанията: *лъжи съвѣдѣтельствовати*, *лъжж съвѣдѣтельствoвати*, *лъжипослoухъ вѣйти*, *лъжесъвѣдѣтель вѣйти*. Всички те са успешен опит на старобългарските книжовници да създадат християнска терминология на български език, като калкират гръцкото *ψευδομαρτυρέω*. През XVII в. обаче в езика на новобългарските дамаскини този грях се нарича с изразите: *мартѣрисам лъжно* (2 пъти на 1.7), *мартѣрисам на лъжа* (18.198). Моделът отново е калкиран, като местата на съставящите елементи са разменени, а глаголт не е преведен. Но именно тези езикови единици са част от говоримия език, тъй като *мартурисам/мартирисам* е диалектна дума, която се среща и в народното творчество (АБДА). Езиковите реализации на греха лъжесвидетелстване през XVII в. се различават много от тези в езика на старобългарските класически паметници. В книжнината от X–XI в. има висока честота и богата вариативност на езиковите средства, защото грехът се обсъжда в евангелските текстове, в Супрасълския сборник и Синайския евхологий (Старобългарски речник 1999: 810–811). В дамаскините за този грях се говори единствено в „Словото за десетте божии заповеди“ и в „Словото за второто пришествие“, и то съвсем накратко, само за да се спази традицията, утвърдена в престижната християнска литература. Вероятно в действителност лъжесвидетелстването вече не се осмисля като важен елемент от етичната система на християните поради промененото битие на българите от тази епоха.

Голямо нарушение на християнските норми, които регулират социалния ред, е присвояването на нещо чуждо. Библейското „Не кради!“ е подробно разяснено в дамаскините. Семантиката на греха е по-ясна и разпознаваема. Според Словото за десетте божии заповеди да откраднеш е: 1. Да вземеш нещо чуждо. 2. Да вземеш нещо загубено от друг, без да потърсиш притежателя две седмици. 3. Да вземеш нещо тайно. 4. Да излъжеш, за да се сдобиеш с нещо при търговия. 5. Да не доплатиш цената на нещо докрай.

и пакъ да не сториши криво члкъ и земеши нѣщо цото е нѣгово. или на оуи, или скръшома. зацо и това се кражка зове, и позло ѿ кражка та пакъ да не речуши лъжна дѣла, нѣкога за свои рѣзкъ и трѣговщина. заради да докѣнеш. зацо и това скръшома краденіе се нариче. така и кога кѣпиши нѣщо. и не доплатиши хѣбеве цѣнѣта тѣкмо до краи. и това се кражка зове 1.7.

Така възприемателите на текста могат наистина да се предпазят от тежкия грях. Освен случаите, при които има скръшома крадениѣ, съществуват и такива прояви на грабителство, които се съчетават с други престъпления – отнемане на живот, посегателство върху свещени вещи, лишаване на бедните от най-необходимото.

хандѣте на людїетѣ животатѣ или ѿнїематѣ 31.220;
и ѹлци като видѣха, оти се запали црѣквата, текоха да ю ѷгасетѣ. и єднѣ гасѣха, а дрѹгѣ гравѣха сребро и злато. что вѣше дарѹвано ст҃лиѹ 9.72б;
хандѣте ... да зєматѣ ѹюждо ѿ сѣромаси 18.196б.

По-тежките прояви на греха са отличени и с езикови средства. В поучителното „Слово за десетте божии заповеди“ откриваме *кражба, крадение*, а при йерархизирането на прегрешенията във Видението на ап. Павел се среща *хайдутство* 32.224, което в контекста на останалите употреби на *хайдут* се осмисля като по-голямо престъпление. Думите с корен хайдут- са иновация в книжовния ни език, те са заемки от турски и навлизат в езика на новобългарските дамаскини от говоримия. По произход турското *хайдут* е заемка от унгарското *hajdúk*, но именно формите *хайдут, хайдутни* се срещат и в други новобългарски дамаскини (Младенова, Велчева 2013: 118). За назоваването на извършителя на този грях в Тихонравовия дамаскин е засвидетелствана единствено лексемата *хайдут*, докато в старобългарския са налице две субстантивирани форми: *крадѣни, гравѣни* и съществителното *татѣ*. Частична диференциация се установява в книжовния език на народна основа и при назоваване на действието – *крада*, когато става дума за присвояване на отделни вещи (9.74, 31.278б), и *грабя*, когато става дума за сакралното пространство на църквата (9.72б – 2 пъти). Сравнението на наличните средства за номинация на проявите на присвояването в старобългарския и в книжовния език на народна основа илюстрира процеса на сближаване на книжовния с диалектите през XVII в. Срещу напълно изчезналите *татѣва, татѣвина, татѣ* се откриват новите *кражба, крадениѣ, краденѣ, хандѣтство, хандѣт*.

Новобългарските дамаскини потвърждават библейската истина, изказана за първи път от св. ап. Павел и цитирана в Супрасълския сборник (Супрасълски или Ретков сборник 1983: 412.3) и в Клоцовия сборник (4b27): „Коренът на всички злини е сребролюбството“.

ѿ колѣрство се сѣкѣи грѣх ражда. ѿ колѣрство се сѣкакво зло повдигнѣва 18.220б.

Лексемата *болярство* е преосмислена и означава ‘стремеж към богатство’. Запазен е обаче общият смисъл на мъдростта. Анализът на езиковите реализации на един от греховете – сребролюбието – показва, че в семантично отношение не се наблюдават нови тенденции.

ако ли щєшь да навѣишь на сребролюбство, а тѣи недѣи обѣѹѣ иманїє и стока 19.207б;

радоува се дїавол... защо са ѝ викрїе сїчки волгы мои. корвоство. и крвопроливанїе. прѣслѣшанїе, клетва и лъжа високодѣманїе 20.209б.

Наред с кражбата и убийството, клеветата и завистта, крвосмешение-то и сребролюбството, които традиционно се определят като големи грехове, се изтъкват и други човешки отрицателни прояви, които са част от ежедневно поведение на хората – каматство, коурвоство, каразь, комсоуванїе, чрѣвообѣданїе, обѣданїе, пїанство и др. Така възприемателят се стимулира да бъде активен в тяхното отбягване. По-голяма част от употребените лексеми са от говоримия език, което също отговаря на новия подход към предвъзрожденския човек.

Научният анализ изисква да се представят и някои, макар и редки, прояви на дохристиянски митологически представи при реализирането на концепта **грѣх**. Може да се каже, че в християнската славянска култура се осъществява отношение на креолизация, тоест налагане на дохристиянския върху християнския модел с проява на общи или тъждествени елементи (Иванов, Топоров 1965: 8). Във всички древни религии земята и небето се обожествяват (Елиаде 2012), така е и в езическите вярвания на славяните. В Словото за десетте заповеди от Дамаскин Студит в текста на Тихонравовия дамаскин, когато се осъжда един от човешките грехове – заклеването, напразното споменаване на името Божие – божественото е представено с четири хипостази: Христос, пречистата св. Дева Мария, небето и земята. Тоест налице е типичен пример на креолизация, наследен от евангелския текст в Мт 5.34–35 и преосмислен с оглед на новата културна ситуация.

ни тако ми хѣ да речѣшь нѣкоггы. нито тако ми прѣстѣ не речѣ. ни тако ми нѣбо и зѣмля 1.3б.

Земята се отъждествява с богинята майка в древността и оттам в културата на много народи земята се приема за майка на човешкия род и на всеки човек. Въпреки доминирането на християнската антропогонична теория за сътворяването на човека от Господ Бог, в старобългарската литература се откриват и следи от по-старата митологична представа за земята. В новобългарските дамаскини тя е описана като майка на хората, която вече не може да търпи техните грехове и престъпления и се обръща към Бог да ги накаже. Очевидно е налице процес на християнизирание на божествения образ на майката земя, защото тя самата признава първенството на Бог Отец. В Словото за смъртта на Йоан Богослов светецът в предсмъртния си час се връща при майката земя:

и злѣзе оу гробъ и легна. и рече имъ. тръгнѣте зѣмлята моя маика, и покрѣте ме 6.48б.

В този контекст става дума за светец, за свещенодействието погребване и за свещеното време на ритуала, което безспорно сакрализира и земята. В същото време както в традиционната българска култура, така и в ново-

българските дамаскини земята има амбивалентна същност – тя е сакрална и профанна, оскверняваща. Затова в Словото за въведение на Мария в храма св. Ана не иска да остави шестмесечната Мария да стъпи на земята, преди да я заведе в църквата. За св. Ана това би било грях, тоест земята се приобщава към греховното.

При реализациите на концепта **грях** се открива и влиянието на митологичната опозиция **свое – чуждо** при маркирането на някои топоси в човешкия свят. Например в епизода на прага на църквата в „Житието на Мария Египетска“. В изградената в новобългарските дамаскини ценностна система половата чистота е висша ценност (Мичева-Пейчева 2007), а развратът е голям грях. Точно затова Мария Египетска се смята за блудница и грешница. Нейното осъзнаване и промяна се случват на прага на църквата в деня на Въздвижение на честния кръст, тоест на сакрално място според традиционните вярвания и в сакрално време според християнството. Прагът е граница на своето и затова трябва да се пази от омърсяване, от нахлуване на чуждото и лошото, още повече прагът на църквата. Блудницата Мария не може да стъпи на прага, преди да се разкае и очисти. В представянето на прага като граница между грешното и праведното безспорно личат следи от митологичното му осмисляне. Налице е изключителна близост между текста в Житието на Мария Египетска в Бдинския сборник от 1360 г. (Bdinski zbornik 1973) и текста в Тихонравовия дамаскин от XVII в.

Хотеши же мило двери дойти црковнихъ, въ нѣиже животворещи кръсть лежаше, трѹдѹмъ и скръвию приближихъ се окаяннаа. И егда вѣстоупихъ на прагъ дверей, вси оубо безъ възбранѣнѣа вънидоше, мнѣ не дастъ, нѣкѹтора сила божѣа възбранѣ мѣ Бдински сборник 187.21–26;

И подоухъ до црковните врата, дето лежаше чьстнѣи кръсть със голѣма мька и със голѣмъ трѹдъ едва поидохъ. и приближихъ се окаяннаа азъ до вратата. и кога да пристыпа прагътъ, азъ не мога. сиучки влѣзоха лесно, а мене като да речешъ чѣ мѣ нѣкои врани и не пѣца мѣ Тихонравов дамаскин 17.1696–170.

Очевидно промяната от синтетичен към аналитичен строеж на езика е огромна, налице са и някои лексикални замени: *двери* → *врата*, *животворещи* → *чьстнѣи*, *скръвию* → *със голѣма мька*, *безъ възбранѣнѣа* → *лесно*, както и една добавка: *не пѣца мѣ*. Съществена от гледна точка на културната ситуация е трансформацията *нѣкѹтора сила божѣа* → *нѣкои*, която показва ориентацията на предвъзрожденския текст към по-неопределен субект на действието, насочено към спирането на Мария Египетска. Идеята за силата Божия в дамаскиния текст идва при следващите опити на блудницата да влезе в църквата.

Древни нагласи за семантичната опозиция **ляво – дясно** се проявяват в ситуирането на грешниците и праведниците отляво и отдясно на Господ. Лявото последователно се свързва със злото, хаоса, нечистото, а дясното – с доброто, реда и чистото в българската традиция. Този езически модел на подредба на света е приет и преосмислен от християнската религия. Затова в

„Словото за второто пришествие“ от Дамаскин Студит лявото и грешното са в корелация помежду си и в опозиция спрямо дясното и безгрешното.

и ще да остави овцете о десна страна сѣвѣк, а козѣтъ ꙗко лѣва страна ... грѣшниците ꙗко истѣкъ мѣква като козѣтъ защото нѣ съ послѣшале. ами са сѣвогы текле на грѣх. като коза сѣвогы ище да ходи и да скаче по стрѣлно 18.2016.

Текстът започва с цитат от Евангелието на Матей, гл. 25.33, който се обяснява подробно, за да могат възприемателите добре да осмислят евангелския образ на козите грешници. Във всички посочени случаи на дохристиянски митологични представи става дума за по-стари топоси, които идват от Евангелието на Матей или от Протоевангелието на Яков, или от апокрифа за смъртта на ап. Йоан, или от по-стар превод на гръцки жития. Но те са съхранени и преработени в новобългарските дамаскини.

В книжовния български език на народна основа от XVII в. лингвокултурният концепт **грѣх** се осъществява със синонимен ред с ядро: *грѣх, прегрѣшение, съгрѣшение, зло*; приядрена зона: *грѣшен, грѣшник, грѣшница, грѣховит, грѣховен, безаконие, безаконство, безаконен, безаконник, неправда, неправеден, неправедник, кривда, прялюбодѣство, блуд, блудство, блудница, курва, курвоство, курвалѣк, кръвомяшество, винопийство, запойство, пиянство, обядение, много ядене и пиене, завист, завидѣние, клевета, оклеветуване, оклеветание, клеветство, кривина, ненавист, вражда, омраза, душманство, душманлѣк, убийство, кражба, крадение, хайдутство, хайдут, мартурисам на лѣжа, марурисувам лѣжно, сребролюбство, сребролюбие, неситство, лакомство, болярство*; периферия: *караз, каматство, чрявообядание, комсувание, комсолук, нехарнаство* и др. Това проучване доказва, че съществува процес на сбижаване на книжовния с говоримия език. На лексикално равнище се откриват двойки думи с близко значение, като едната е от традиционния книжовен език на архаичните дамаскини, а другата – от говоримия, например: *сребролюбие* и *лакомство*, *кражба* и *хайдутство*, *вражда* и *душманство*, *ненавист* и *караз*, *прялюбодѣство*, *блудство* и *курвоство*. На словообразователно равнище се появяват словообразователни варианти на диалектните думи с диалектен суфикс: *курвалѣк* вместо по-честото *курвоство*, *душманлѣк* вместо *душманство*. Освен при суфиксалната деривация влиянието на говоримия език личи и при лексикално-синтактичната номинация на някои грехове, например: *без мяра ядем и пием, на снагата грѣх, мартурисам на лѣжа, насила отнемане*. На синтактично равнище се наблюдава активизирането на противопоставителни (заместителни и отстъпителни) паратактични отношения със съюзите *ами, ала, ато*, които са иновация в книжовния език на народна основа.

Семантичният анализ на контекстите, свързани с лингвокултурния концепт **грѣх**, показва, че в тях се съчетават три културни парадигми. Доминират ценностите и културните нагласи на християнството, според които грехът е най-голямото зло, защото е нарушение на християнските норми на пове-

дение, отдалечаване от Бога и приближаване до дявола. Откриват се следи от древни политеистични вярвания и представи за божественото, доброто и лошото, своето и чуждото. В йерархията на греховете, в осмислянето на телесните прегрешения, в стремежа към приобщаване на максимален брой адресати към духовните послания на текста личи новият поглед на човека от Предвъзраждането към света.

Литература и източници

- АБДР:** Архив на българския диалектен речник в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“.
- Библия 1998:** Библия. Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. София: Издава св. Синод на Българската църква.
- Българска митология 1994:** Българска митология. Енциклопедичен речник. София: Издателство на БАН.
- Витанова 2012:** Витанова, М. *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания.* София: БУЛ-КОРЕНИ.
- Драгова 1985:** Драгова, Н. Жанрова трансформация на Евтимиевото житие за Света Петка Търновска през XVI–XVIII век. – В: *Търновска книжовна школа.* Т. 4. София: Издателство на БАН, с. 85–101.
- Дьомина 1968, 1971, 1985:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века.* Часть I. Часть II. Часть III. София: Издателство на БАН.
- Елиаде 1998:** Елиаде, М. *Сакралното и профанното.* София: Хемус.
- Елиаде 2012:** Елиаде, М. *Трактат по история на религиите.* София: Изток–Запад.
- Иванов, Топоров 1965:** Иванов, В., В. Топоров. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы.* Москва: Издательство „Наука“.
- Китанова 2010:** Китанова, М. *Етнолингвистични етюди.* София: ИК „Знак 94“.
- Кочева 1992:** Кочева, Е. За някои семантични особености на дамаскините от XVIII век. – *Български език,* 1992, № 4, с. 105–113.
- Лихачов 1987:** Лихачев, Д. С. *Поэтика древнерусской литературы. Избранные работы в трех томах.* Т. 1. Ленинград: Худ. лит. Ленингр. отделение.
- Маслова 2006:** Маслова, В. *Введение в когнитивную лингвистику.* Москва: Флинта.
- Мирчева 2001:** Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век.* В. Търново: Издателство „Фабер“.
- Мичева 2010:** Мичева, В. Лингвокултурният концепт *добро* в Житието на св. Петка от Патриарх Евтимий. – *Български език,* 2010, № 3, с. 37–43.
- Мичева 2012:** Мичева, В. Библейските лингвокултурни концепти *добро* и *зло* в езика на новобългарските дамаскини. – В: *Езикът на Библията. Езиково-текстологични проучвания.* Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 127–145.
- Мичева 2013:** Мичева, В. *Паратактични отношения в историята на българския книжовен език.* София: Дио Мира.
- Мичева-Пейчева 2007:** Мичева-Пейчева, К. Етнокултурна семантика на *чист* в новобългарските дамаскини. – *Българска реч,* 2007, № 2, с. 98–105.
- Мичева-Пейчева 2013:** Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език.* София: Издателство „Валентин Траянов“.

- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Павлова 2006:** Павлова, Н. За названията на *съдбата* в български и немски език. – *Българска реч*, 2006, № 2–3, с. 96–104.
- Смядовски 2003:** Смядовски, Ст. *Светци, свитъци, книги*. София: AGATA-A.
- Старобългарски речник 1999, 2009:** *Старобългарски речник*. Т. 1 и 2. София: Издателство „Валентин Траянов“.
- Супрасълски или Ретков сборник 1983:** Заимов, Й., М. Капалдо. *Супрасълски или Ретков сборник*. Т. 1 и 2. София: Издателство на БАН.
- Цибранска-Костова 2011:** Цибранска-Костова, М. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век: езиково-текстологични и културологични аспекти*. София: Издателство „Валентин Траянов“.
- Vdinski zbornik 1973:** *Vdinski zbornik. An Old Slavonic Menologium of Women Saints (Ghent University Library Ms. 408, A. D. 1360)*. Bruges (Belgique): DE TEMPEL.
- Dostal 1959:** Dostal, A. *Clozianus. Staroslověnský hlaholský sborník tridentický a insbrucký*. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Véd.

Гл. ас. д-р Ваня Мичева
 Секция за история на българския език
 Институт за български език
 „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
 бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
 1113 София, България
 v.micheva@gmail.com

Ass. Prof. Vanya Micheva, PhD
 Department of History of Bulgarian
 Language,
 Bulgarian Academy of Sciences
 52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
 1113 Sofia, Bulgaria
 v.micheva@gmail.com